Mauranen, A. & T. Puurtinen 1997. Translation - Acquisition - Use. AFinLA Yearbook 1997. Publications de l'Association Finlandaise de Linguistique Appliquée 55. pp. 161-171.

KÄÄNTYVÄTKÖ AJATUKSET VIERAALLE KIELELLE? KÄSITYKSIÄ VIERAAN KIELEN KÄYTÖSTÄ

Hannele Dufva ja Sari Isoherranen

Soveltavan kielentutkimuksen keskus

Jyväskylän yliopisto

What is the relationship between mother tongue and the foreign languages in one's mind? What is the function of 'mental translation' in foreign language speech or writing? In this article, the relationship between language and thought and, more specifically, the process of mental translation is discussed. The present data, collected from oral interviews and written life stories, shows that mental translation is a multidimensional process, which is difficult to describe both from the everyday and professional point of view. Nevertheless, its study may help to give new tools for the understanding of the relationship between language and thought in foreign language use.

Keywords: mental translation, mother tongue, foreign language use

1 JOHDANTO

Kielen ja ajattelun suhteesta puhuttiin varsin paljon joitain vuosikymmeniä sitten esimerkiksi psykologian (ks. esim. Vygotsky 1982), antropologisen kielitieteen (ks. esim. Whorf 1956) tai generatiivisen psykolingvistiikan (ks. esim. Greene 1977) piirissä. Myös suuri osa kuluvan vuosisadan filosofiaa on sivunnut tavalla tai toisella kielen ja ajattelun suhteita (ks. esim. von Wright 1982). Samoin viime vuosina uudelleen virinnyt keskustelu tietoisuudesta käsittelee paljolti samoja kysymyksiä (ks. esim. Dennett 1991; Searle 1992). Tässä artikkelissa kuvaamme erästä ikkunaa kieleen ja ajatteluun - sitä, mitä ja miten kielenkäyttäjät itse kuvaavat omaa ajatteluaan. Kiinnitämme huomiota erityisesti siihen, mitä he kertovat äidinkielen ja vieraan kielen suhteista omassa ajatteluprosessissaan ja mikä on ns. mentaalisen käännöksen tehtävä tässä prosessissa. Mentaalisen kääntämisen käsite on ollut esillä aiemmissa tutkimuksissa melko vähän: sitä on tutkittu esimerkiksi vieraan kielen lukemisen yhteydessä (Kern 1994).

Artikkelissa käsitellyt esimerkit ovat pääosin peräisin kielikäsityksiä kuvaavasta aineistostamme, jota on raportoitu tarkemmin aiemmin (ks. Dufva et al. 1996). Tämä aineisto oli koottu kyselylomakkeen, ryhmäkeskustelun ja

haastattelujen avulla. Jonkin verran esimerkkejä on myös otettu mukaan kieltenopettajien elämäkerta-aineistosta (ks. Kalaja ja Dufva 1997) ja opiskelijoiden kurssitöistä. Havaittuamme näistä aineistoista kiinnostavia hajahuomioita äidinkielen, vieraan kielen ja ajattelun suhteista, päätimme tätä tutkimustamme varten haastatella lisäksi kahta kielenkäytön ja kääntämisen ammattilaista, asioimistulkkia ja kielentutkijaa/kääntäjää. Tämä artikkeli on tutkimusteeman alustava kartoitus, joka on osin myös menetelmällistä kokeilua: kuinka paljon ihmiset pystyvät kysyttäessä kertomaan omasta ajatteluprosessistaan?

Kaikki numeroidut esimerkit ovat suoria lainauksia tutkittaviemme haastatteluista ja teksteistä. Lyhyempi esimerkkiaines tekstissä - esimerkiksi tutkittavien sanavalinnat - on kursivoitu. Pyrimme pääosin kuljettamaan tarinaa näiden esimerkkien avulla. Omaan tutkijanrooliimme taas kuuluu se, että esitämme tarinan jäsennettynä: eri ihmisten havaintojen ja mielipiteiden perusteella olemme laatineet ’arkimallin’ siitä, miten eri kielten ja ajattelun suhde mielletään. Vaikka yritämme kuvata tutkittaviemme omaa *ääntä* (äänen käsitteestä, ks. Bahtin 1986) – sitä, miten ihmiset kuvaavat omia mentaalisia prosessejaan ja mitä he kertovat niistä – toimimme siis tässä samalla heidän *äänitorvenaan*. Tässä artikkelissa pidättäydymme käsillä olevan aineiston analyysiin, emmekä sido arkimallia esimerkiksi kääntämisen tai vieraan kielen oppimisen tutkimukseen.

2 MATKA ÄIDINKIELESTÄ VIERAISIIN KIELIIN

Ihmiset kuvailevat suhdettaan omaan äidinkieleensä usein luonnolliseksi ja mutkattomaksi. Äidinkieli koetaan tuttuna ja turvallisena välineenä, jolla pystytään sekä puheessa että kirjoituksessa parhaiten ilmaisemaan omia ajatuksia. Äidinkieltä kuvaillaan myös *ajattelukieleksi*, omien kokemusten ja näkemysten jäsentämisen sisäiseksi instrumentiksi. Äidinkieli ei ole siis ainoastaan kuuluva ja näkyvä kielimuoto, vaan myös yksi sisäisen prosessoinnin väline. Vaikka ajatteluun kuvaillaan sisältyvän muitakin elementtejä – esimerkiksi kuvia (ks. Dufva 1996) – (äidin)kieltä pidetään omalle ajattelulle ja toiminnalle keskeisenä. Sisäistä äidinkieltä esiintyy esimerkiksi suunniteltaessa omaa sanottavaa, muisteltaessa jotain tiettyä tapahtumaa tai ajateltaessa niitä näitä.

Entä sitten kun kuvaan astuu toinen kieli? Miten nämä kaksi kieltä – äidinkieli ja vieras kieli – näyttäytyvät mielen maisemassa? Vieraan kielen oppiminen kuvataan usein jatkumona, jossa voidaan erottaa tiettyjä – ehkä dramaattisiakin – vaiheita. Ajattelukielen käsite liittyy näihin käsityksiin siten, että kykyä ajatella vieraalla kielellä tunnutaan pidettävän merkkinä erittäin hyvästä, jopa syntyperäisen kaltaisesta kielitaidosta. Seuraavassa esitämme arkimallin siitä, kuinka ajattelukiel(t)en katsotaan muuttuvan vieraan kielen oppimisen kuluessa.

Vieraan kielen oppimisen nollatasona pidetään usein tietynlaista kielellistä naiiviutta tai viattomuutta. Yksikielisessä ympäristössä maailma hahmottuu yhden kielen – ja yhden ajattelun – avulla yhtenä oikeaksi tai ainoaksi mahdolliseksi koettuna uomana. Oma kieli ja kulttuuri ovat tällöin itsestäänselvyyksiä, joita ei

pohdiskella eikä analysoida, kuten esimerkissä (1) todetaan. Toisia vaihtoehtoja ei tavallaan ole olemassa – niistä ei olla tietoisia.

> (1) ei oo koskaan tullu oikeestaan ajateltuakaan että suomen kielessäkin lauseenrakenne on ihan omanlaisesa

Aivan ensimmäiseksi täytyy siis oivaltaa, että oman äidinkielen lisäksi on olemassa muita kieliä – ja siis oikeastaan myös muita tapoja ajatella. Nykyisin vieraiden kielten kuulemiselta ei voine välttyä, mutta vielä muutaman vuosikymmenen takaisessa Suomessa vieraat kielet ja kulttuurit ovat saattaneet tuntua aidosti kaukaisilta ja epätodellisilta. Eräs varttuneempi kielenopettaja muistelee kouluaikojensa suomalaista kielenopetusta ja kertoo, kuinka hän alitajuisesti epäili ruotsalaisten ja saksalaisten olemassaoloa (2).

> (2) (epäilin, ettei) sellaisia ihmisiä todellisuudessa ole olemassa, jotka puhuvat niitä kahta kieltä, joita meille opetettiin

Yllättävänkin moni muistaa myös kielellisen eka kertansa – sen hetken, jolloin hän havaitsi ensimmäisen kerran vieraan kielen olemassaolon tai kuuli sitä. Tämä toiseuden taju – tieto toisen kielen olemassaolosta – on ensimmäinen vaihe siinä vieraiden kielten tiedostamisprosessissa, josta kielenoppiminen alkaa. Tähän havaintoon liittyy myös ymmärrys siitä, että vieraiden kielten funktio on sama kuin oman äidinkielen. Niinpä lapsen (tai kenen tahansa kielenoppijan) on tajuttava, että äidinkielen ja tietyn vieraan kielen välillä vallitsee "käännettävyys": sen mitä sanotaan suomen kielellä, voi välittää myös ruotsiksi tai englanniksi. Seuraavan esimerkin (3) puhuja kertoo olleensa aluksi täysin ymmällään, kun hän noin 11-vuotiaana otti ensi askeliaan ruotsin opiskelussa.

> (3) mä en millään ymmärtäny että tässä toisessa kielessä tämä sana vastaa tätä suomenkielistä sanaa

Oppijan täytyy siis kuvainnollisesti löytää *avain*, jonka avulla hän pystyy selvittämään vastaavuuksia kahden koodin, äidinkielen ja vieraan kielen, välillä. "Hyvien" kielenoppijoiden, jollaisia mahdollisesti ovat olleet niin tämän artikkelin kirjoittajat kuin lukijatkin, saattaa olla vaikea tajuta tätä puuttuvan *avaimen*, ylitsepääsemättömältä tuntuvan *kynnyksen* tai jopa vastassa olevan *seinän* ongelmaa. Tämä on yksi esimerkki siitä, että haastatteluista ja arkiajattelusta saattaa löytyä vihjeitä, joiden perusteella pystymme ymmärtämään paremmin kielenoppimisen ongelmakohtia. Etsimällä *seinien* paikkoja ja *kynnysten* korkeuksia pystymme ehkä paremmin ojentamaan oppijalle myös a*vaimia* lukkoon menneisiin oviin.

Yksi käytännön ehdotus voisi olla se, että opetuksessa pyrittäisiin lisäämään oppijan yleistä kielellistä tietoisuutta. Oppijaa voitaisiin siis kannustaa löytämään itse avaimia vieraaseen kieleen. Kielitietoisuuspakettia voitaisiin tarjota lapsille jo aivan kielenopetuksen alkuvaiheessa – tai jopa ennen sitä äidinkielen tunnilla.

Tarkoituksena ei olisi tällöin kielen oppiminen, vaan kielestä ja kielistä puhuminen ja kielellisen havainto- ja analyysikyvyn syventäminen. Oppija voitaisiin johdattaa esimerkiksi tekemään vertailuja äidinkielen ja vieraan kielen välillä ja etsimään erilaisia kieliopillisia ja sanastollisia eroja ja vastaavuuksia.

Vieraan kielen lukot avautuvat kuitenkin tavalla tahi toisella jokaiselle peruskoululaiselle. Oivallusta kuvattiinkin aineistossamme usein metaforisesti juuri esteiden ylittämisenä, oven aukeamisena tai polun löytämisenä: *jotenki aukes tämä tie*. Mutta vaikka polku löytyy, ajatukset juoksevat edelleen omalla äidinkielellä. Kielenoppimisen alkuvaiheissa voidaan ajatella viera*sta* kie*ltä*, mutta ei ilmeisesti juurikaan viera*lla* kiele*llä*. Yleisen käsityksen mukaan äidinkieli kulkee mukana vieraan kielen käytössä vielä silloinkin, kun tätä kieltä on opittu jo suhteellisen paljon. Esimerkiksi omaa puhumista kuvataan prosessiksi, joka kulkee äidinkielen kautta. Äidinkieli säilyy ajattelukielenä, kuten esimerkit (4) ja (5) osoittavat:

> (4) mä ajattelen ensin sen suomeksi ja sitten mä käännän sen mielessäni jollekki vieraalle kielelle

> (5) -- ei mulla oo niinku semmosta vieraalla kielellä ajattelun kykyä -- mää aina kumminkin niinku käännän sen asian että mää ensin ajattelen suomeks

Tutkittavamme saattoivat viitata myös tietynlaiseen redusoituneeseen ajatteluun: ajatuksia pitää yksinkertaistaa, jotta huonollakin kielitaidolla saisi sanotuksi tärkeimmän (6).

> (6) siis mä ajattelen sen suomeksi ja siis mahdollisimman yksinkertasesti suomeksi vielä siis että se on helppo kääntää ja sitte toisaaltahan siinä joutuu siinä vieraan kielen kanssa siis semmoseen ongelmaan koska se kieli ei käännykkää sitten

Ei siis ole ihme, että vierasta kieltä käytettäessä oma persoonallisuus tuntuu usein kuivakkaammalta ja vähemmän älykkäältä kuin äidinkielellä toimittaessa.

Sujuvan kielitaidon merkkinä sen sijaan pidetään kykyä luopua tästä mentaalikäännöksestä. Tällöin – vieraan kielen puhetilanteessa – ajattelukieli kuvataan muuttuvan äidinkielestä toiseksi kieleksi (7).

> (7) ei, en mä käännä, en mä sillä tavalla, tai kyllä mulla ehkä se ajatus saattaa tulla suomeks mutta mä en käännä sitä niinku sanasta sanaan saksaks vaan että kyllä se sitten siinä toimii niinku jollakin tavalla se vieras kieli että niinkun sitten kun rupee tuottamaan sitä ilmasua niin se tulee niinkun suoraan sillä, että en mä niinku ajattele, tai ei must tunnu ollenkaan siltä että mä kääntäsin suomesta saksaan sitä mitä mä puhun

Yhtä lailla pitkälle edistyneet ja sujuvat kielenkäyttäjät kertovat, että he eivät tarvitse äidinkieltä välittäjäksi, kun he kirjoittavat vieraskielistä tekstiä (8).

> (8) mä kirjotan aika suoraan --- on valmiina jo siinä kielessä silleen

Entä mitkä olivat ne tekijät, joiden mainittiin vähentävän äidinkielen ja lisäävän vieraan kielen asemaa sisäisen prosessoinnin kielenä? Vastaukset eivät ole

yllättäviä. Äidinkielen käytön kuvaillaan vähenevän tai sen kerrotaan jäävän pois välittäjäasemastaan varsinkin silloin, kun vierasta kieltä kuullaan, luetaan ja käytetään normaalia enemmän. Eräs mukana ollut kuvaa ulkomaisen tuttavansa vierailua seuraavasti (9):

> (9) siin piti niinku koko ajan, olla siinä mukana ja puhua nii sitä oli ihan pakko vaihtaa kieltä, ihan totaalisesti vaihtaa kieltä

Näin tietysti tapahtuu erityisesti silloin, kun oleskellaan kohdekielisessä ympäristössä, kuten esimerkin (10) haastateltava toteaa Ruotsissa oleskelustaan.

> (10) (käänsin) ensimmäisen puolen vuoden aikana et sen jälkeen kyllä ihan automaatista tuli että

Hyvä vieraan kielen taito tarkoittikin tutkittavillemme myös sitä, että he pystyivät ajattelemaan – tai jopa näkemään unia – vieraalla kielellä. Niinpä aineistoistamme hahmottuvan ajatusmallin mukaan mentaalinen kääntäminen olisi siis prosessi, joka liittyisi nimenomaan keskinkertaiseen kielitaitoon. Näyttää myös siltä, että prosessi koetaan häiritsevänä: se esimerkiksi vie aikaa tai yksinkertaistaa sanomaa. Kun kielitaito paranee, kahdella kielellä toimimista ei enää tarvita. Kielenkäyttäjä ei edes välttämättä kiinnitä huomiota käyttämäänsä kieleen. Kun sujuva kielenkäyttäjä esimerkiksi lukee vieraskielistä tekstiä, hän voi havahtua tajuamaan lukevansa englanniksi vasta silloin, kun törmää johonkin sanaan, jota ei ymmärräkään. Seuraavaksi esitämme tiivistetysti neljänä kehitysvaiheena, kuinka äidinkielen ja vieraiden kielten suhteiden kuvataan muuttuvan vieraan kielen oppimisprosessin aikana.

> Vaihe 1. Ymmärrän, että äidinkieleni lisäksi on olemassa muita kieliä – ja muita tapoja ajatella.
>
> Vaihe 2. Huomaan, että äidinkieleni ja muiden kielten välillä vallitsee erilaisia vastaavuussuhteita, joiden avulla voin ilmaista ajatukseni – äidinkielellä ajattelemani asiat – myös vieraalla kielellä.
>
> Vaihe 3. Osaan puhua ja/tai kirjoittaa vierasta kieltä, mutta ajattelen näissä tilanteissa (useimmiten) äidinkielelläni.
>
> Vaihe 4. Vierasta kieltä käyttäessäni en tarvitse enää äidinkieltä välittäjänä, enkä välttämättä huomaa, kummalla kielellä jossain tietyssä tilanteessa toimin.

3 YKSILÖLLISIÄ EROJA?

3.1 Sukeltajat ja kääntäjät

Käsityksissä kielen ja ajattelun suhteista näyttää olevan myös yksilöllisiä eroja. Tällöin on tietenkin otettava huomioon myös se, mistä iästä, millaisesta kielenopiskelukokemuksesta ja millaisesta taipumuksesta omaksua vieraita kieliä on puhe. Ensimmäinen vieras kieli eroaa myöhemmin opittavista, ja lapsena koetut asiat ovat erilaisia kuin aikuisen oppimiskokemukset. Kielenoppimisen tyyleissäkin on eroja. Niinpä jotkut tutkittavistamme kuvailivatkin omaa kielenkäyttöään prosessiksi, jossa käännöksellä ei missään tapauksessa ole sijaa:

> (11) ei siinä oikee voi miettii sit noita juttuja tavallaa suomen kielellä ja kääntää niitä englanniks vaan se on yritettävä mennä siihen kieleen sisälle ja sitte sen kielen ehdoilla

Toiset puolestaan eivät kertomansa mukaan kykene irtautumaan äidinkielestään, vaan käyttävät sitä työkaluna kääntäessään ajatuksiaan vieraalle kielelle:

> (12) eikä se minusta niinku se suomen kielen tuottoprosessi oo lähellekään samanlaine ku siis tää vieraan kielen mutta vieraassa kielessähä se tulee vaivalloisesti ku sitä pitää ajatella kahta asiaa

Koska meillä ei ole tässä tutkimuksessa ollut sen paremmin tarkoitusta kuin mahdollisuuttakaan testata informanttiemme kielitaidon tasoa, emme voi siis sanoa, ovatko nämä “kieleen sukeltajat” ulkoisten kriteerien mukaan sen parempia kielenkäyttäjiä tai pidemmällä kielitaidossaan kuin “kielen kääntäjät”. “Kielen kääntäjät” tosin kuvasivat itseään usein huonoiksi kielenoppijoiksi, joilla erityisesti koulukokemukset kielenoppimisesta olivat kielteisiä. “Kieleen sukeltajat” puolestaan arvelivat oppivansa vieraita kieliä vaivattomasti ja pitivät siten itseään hyvinä kielenoppijoina. Varovasti arvioiden kyse tuntuu olevan kuitenkin enemmän eri kielenkäyttäjä- tai oppijatyypistä eikä siitä, millaisia tuloksia he kokeissa ja testeissä saavuttavat.

3.2 Monikieliset ajattelijat

Kaikki tutkittavamme olivat kaksikielisiä sanan laajimman määritelmän mukaisesti: jokainen oli opiskellut vieraita kieliä ja osasi niitä ainakin jonkin verran. Yksi haastateltavistamme oli kuitenkin kaksi- tai jopa monikielinen sanan tavallisemmassa merkityksessä eli käytti ja oli käyttänyt kahta tai useampaa kieltä rinnan lapsuudestansa alkaen. Tarkastelemme seuraavassa erityisesti hänen kokemuksiaan, jotka mielenkiintoisella tavalla osoittavat myös, kuinka paljon kirjoa ja vaihtelua kysymykseen ajattelun kielistä saattaa liittyä. Siten tämä osuus tavallaan tapaustutkimuksena toimii ristivalaistuksena muun aineiston suomalaisille kielenoppijoille, joilla on keskenään hyvin samantapainen kulttuurinen tausta.

Haastateltava on asioimistulkki, joka on tähänastisen elämänkaarensa aikana tavallaan joutunut tilanteen mukaan “vaihtamaan ajattelukieltään”. Hän on syntynyt Iranissa perheessä, jossa puhuttiin vähemmistökieltä, käynyt koulunsa persian kielellä sekä opiskellut käännöstieteitä yliopistossa. Nykyisin hän asuu Suomessa ja

käyttää työssään päivittäin sekä suomea että persiaa, joskus myös turkkia. Hän pitää persiaa äidinkielenään, vaikka se ei olekaan hänen ensimmäinen oppimansa kieli. Haastattelussa asioimistulkki koki ongelmalliseksi kielien eriytymisen: hän huomasi jo lapsena alkaneensa ajatella persian kielellä ja kotikielen väistyvän:

> (13) koulussa kävin, pikkuhiljaa se, muuttui sillä tavalla että mä en enää sillä kielellä pystyny ajattelemaan -- kun käsitteitä sillä tavalla ei ole -- ja koko ajan kun opiskelee -- siis jossain vaiheessa vain huomasi että niin mä vaan tota ajattelen persiaksi

Samaan ongelmaan hän on törmännyt pohtiessaan työasioita:

> (14) mä sit rupesin tota harjottelemaan itsekseni -- omalla saunavuorollani -- yritin puhua [x] kielellä et se mikä mää ajattelin, valitsi yks tota, aihe, sitä mä mietin sitten -- ja sitten puhuin ihan kovana, ei se riitä vaan jos vain ihan mielessäs mietit sitä -- tulee tota suomen kielessä etupäässä sanoja -- ensin mä yritin miettiä että aha mitenkä se on persiaksi ja sitten tota sitä kautta löytää sitten tota [x] kielen tota vastineet siihe -- ei se aina onnistunu

Vaikka asioimistulkki käyttääkin suomea päivittäin, hän ei kuitenkaan ole vielä sinut sen kanssa. Suomi ei ole vielä hänen sanojensa mukaan ajattelukieli, eikä hän mielestään pysty suomeksi ilmaisemaan syvimpiä tunteitaan:

> (15) elikä suomen kieli olisi ikään kuin mun toinen kieli, ei, en vielä sillä tavalla pustu ajattelemaan -- tosiaan mä kyllä ny ajattelen tota työasioita hyvin paljon tota suomen kielellä mutta ei siitä oo tullu minun tota tunnekieli -- kuten sanoin mä harrastan kirjoittamista mutta kaikkihän kaikki nää tapahtuu persian kielellä

Tämän monikielisen asioimistulkin kertoma siis antaa ymmärtää, että ihmisellä voi olla useita vahvoja ajattelukieliä, jotka liittyvät mahdollisesti eri elämänpiireihin tai -vaiheisiin. Äidinkieli, ensimmäinen kieli voi olla emotionaalisen ajattelun kieli, mutta sen lisäksi kielenkäyttäjällä voi olla esimerkiksi koulutuksen kieli toisena vahvana ajattelun kielenä. Ajattelun kaksikielisyydestä lienee tämänkin artikkelin lukijoilla myös runsaasti omakohtaisia kokemuksia: useat humanistit tekevät päivätyötään vähintään kahdella kielellä – miten lienee sitten ajattelukielien laita? “Monikielisen ajattelun” ajatuksesta herää monenlaisia mielenkiintoisia teoreettisia ja käytännöllisiä pohdiskeluja. Miten lienee kielten “tasapainon” ja “tasa-arvon” laita - työntääkö toinen kieli toista syrjään, vai pystyvätkö useat kielet elämään rinnan myös sisäisessä prosessoinnissa?

Äidinkielen eli ensimmäisen kielen (tässä tapauksessa suomen) keskeisestä asemasta ja sitkeydestä prosessointikielenä muistuttaa kuitenkin erään Ruotsissa asuvan suomalaisnaisen huomio tilanteista, joissa kuvaan astuu mukaan kolmas kieli:

> (16) mä en esimerkiksi osaa ruotsista kääntää englanniks tai englannista kääntää ruotsiks vaan se menee suomen kautta. Jos esimerkiks töiden puolesta joudun kirjottamaan englanniks ja joku kysyy multa ruotsiks kysymyksen niin mä vastaan suomeks. Silloin mä saatan ajatella keskellä päivää suomeks, ja sit pitää tavallaan katkasta se

3.3 Kääntäminen ammattina: vastuuta kahden kielen välissä

Ammattimaisesti toimivan tulkin tai kääntäjän työnä on toimia kahden osapuolen ja kahden kielen välillä. Siten kääntäminen työnä on tietoista ja tehtävään orientoitunutta toimintaa. Se eroaa siis selvästi ylläkuvatusta ei-ammattilaisten mentaalisesta käännöksestä, jota pidettiin lähinnä kiusallisena ja aikaa vaativana lisätoimenpiteenä. Näin kertoo toinen ammattilaisistamme, asioimistulkki:

> (17) pienet tota vivahteetkin pitäs ottaa huomioon ja yritää parhaalla mahdollisella tavalla niitä pitää autaa niitä ihmisiä että ne ymmärtää toisiaan niin kuin ne haluaa tai siis ne olisi tota ymmärtänyt toista ilman tulkkiakin, se se se on äärettömän vaikeaa

Ammatti-ihminen kuvaa pyrkivänsä välittämään *asian* tai *ajatuksen* mahdollisimman täsmällisesti kieleltä toiselle ja ihmiseltä toiselle. Hän pohdiskelee tätä eettisenä ja moraalisena kysymyksenä – tuntee olevansa vastuunkantaja, mutta on tietoinen myös roolinsa ongelmallisuudesta:

> (18) mut kun toisen tekstiä kääntää ku mä oon tehny kielentarkastuksia, nii se on yks semmonen ongelma et kuinka paljon mä voin mennä ja muuttaa, kuinka paljon mä voin muuttaa esimerkiks sanajärjestystä tai aikamuotoja, tai tehä näit tämmösii linkkejä, nii et siitä ei tuu sit joku ihan muu teksti kun mitä se on aikonu sanoo

Ammattilaiset ja maallikot näyttävät siis viittaavaan kahteen melko erilaiseen asiaan, kun he puhuvat kääntämisestä. Maallikolle kääntäminen on rasittava lisäprosessi, joka tapahtuu oman pään sisällä, ammattilaiselle taas useinkin kiinnostava ja haastava tehtävä, jossa hän yrittää toimia kahden ihmisen ja/tai kielen välillä. Seuraavassa yritämme tarkastella yksityiskohtaisemmin sitä, miten kielenkäyttäjät yrittivät kuvata itse prosessia: mentaalista kääntämistä.

4 MENTAALINEN KÄÄNNÖS: MITÄ SE ON?

4.1 Millä teloilla aivot?

Paljon kahta kieltä käyttävien puheissa hahmottui ajatus kahdesta kielestä kahtena erilaisena aivojen toimintatapana ja/tai -paikkana. Kun alkaa käyttää yhtä kieltä, on ehkä vaikea siirtyä nopeasti takaisin toiseen, koska

> (19) aivot ei oo niillä teloilla

Kun kielenkäyttäjä vaihtaa äkkiä käyttämänsä kielen toiseksi, siihen kerrotaan usein liittyvän jonkinlainen v*irittäytymisprosessi* tai *kelausvaihe*.

> (20) jos niinku joutuu, yhtäkkiä vaihtamaan kieltä, nii siinä on semmonen pikkunen semmonen jonkunlainen semmonen kelausvaihe -- et siin pela- pelaa vähän aikaa kahella,

> kahella koodilla et, sanotaan et jos, se on keskustelua ja siinä pääsee alkuun niin kyllähän sitä sitten vaihtaa, automaattisesti toiselle kielelle

Vieraan kielen puhuminen siis tuntuu kuvausten mukaan vaativan jonkintasoista uudelleen organisoitumista. Tilanteesta ja puhujasta riippuen tämä viritys tuntuisi vaihtelevan kestoltaan. Mielenkiintoista on myös se, että kielillä ajatellaan ikään kuin olevan eri kuvaannollinen sijainti mielessä. Heikompi, vähemmän käytetty tai ei-ajankohtainen kieli on tutkittaviemme sanoin *taustalla*, tilanteen kieli *päällä.* Näin kertoo yksi haastateltavistamme siitä, kuinka hän pystyy virittämään vähän virttyneen ruotsin taitonsa ruotsinkielisessä tilanteessa (21).

> (21) se on kyllä aika jännä et se tulee, ehkä sitä on kuitenkin siellä taustalla nii paljon et se kyllä tulee sielt jostain, ja ei sitä t- niinkun tarvii kääntää

Kielten keskinäinen erilaisuus oli aineistossamme usein esiin tuleva seikka. Kielet olivat sitkeästi “omalla paikallaan”. Äidinkielen vaikutuksen koetaan siis lakkaavan tietyn tason jälkeen, kuten esimerkin (22) väite osoittaa.

> (22) Ilmeisesti jos pääsee jollekin tietylle tasolle kielessä, jos on oppinut sen, millä tavalla ittesä ilmasee jollain tietyllä kielellä niin siihen ei voi kuvitellakaan sotkevansa muuta, kun ne on niin eri tapoja

Kahden kielen koetaan siis olevan joko metaforisesti tai jopa konkreettisesti eri paikassa, usein myös eri aktiivisuustasolla: käytetty kieli (äidinkieli) pinnalla, toiset kielet sivummalla. Vähemmän aktiivinen kieli saadaan aktivoitua piiloistaan esiin pienen virittelyvaiheen jälkeen.

4.2 Kääntäminen - kognitiivinen rasite?

Edellä kerrotun perusteella alkaa hahmottua tietynlainen käsitys siitä, mitä ihmiset oikeastaan tarkoittavat kääntämisellä. On kuitenkin huomattava, että vaikka kielenkäyttäjät kertovat, että he “kääntävät äidinkieleltä vieraalle kielelle”, he pystyivät hyvin niukalti kuvailemaan itse kääntämisen prosessia. Tulkintamme perustuu siis melko epäsuoriin huomioihin. Tutkittaviemme käsitykset ja huomiot tuntuvat kuitenkin puhuvan seuraavanlaisen tulkinnan puolesta:

> Kääntämisellä kielenkäyttäjät tarkoittavat yleisesti sellaista prosessointitapaa, jossa he vieraskielisessä viestintätilanteessa käyttävät äidinkieltään ajattelukielenä tai apukielenä. Kyse on siis kahden kielen (osin) rinnakkaisesta käytöstä ajattelukielenä. Edelleen kyse tuntuu olevan myös tilanteesta, jossa äidinkielen mukana olo on tietoista ja eksplisiittistä. Toisille kyseessä on hyvinkin tiedostettu tapahtuma: mielessä suorastaan muotoillaan äidinkielinen ilmaus, jolle sitten pyritään etsimään vieraskielinen vastine. Tällöin tilanteeseen voi liittyä myös tietoista kielitiedon (sääntöjen ja/tai sanastollisten vastaavuuksien) muistelua.

Kääntäminen koetaan siis useimmiten ilmeisen rasittavaksi ja vaativaksi lisäprosessiksi. Miten sitten esimerkiksi vieraan kielen puhuminen onnistuisi ilman tuota välivaihetta? Kuinka mahdollista – ja kuinka hyödyllistä – olisi opetella "ajattelemaan ranskaksi"? Miten se käy?

Joitain ajatuksia voi saada esimerkiksi kielentutkijan/kääntäjän sanavalinnoista. Hän kertoo kääntävänsä suomenkielistä tekstiä englanniksi prosessina, jossa ainakin joitain englannin sanoja vain *tulee* (23).

(23) siinä tulee jo --- sanoja sillon kun lukee mä yleensä s- kirjaan ylöskin varmuuden vuoks

Tieteellisemmällä jargonilla voisi kenties sanoa, että kääntäjän lukema suomenkielinen teksti aktivoi samalla automaattisesti englanninkielisiä vastineita. Näyttää myös siltä, että kun sanat ja lauserakenteet ovat kerran *tulleet mieleen*, niiden oikeellisuus tuntuu usein myös varmalta. Vallalla on siis paljolti intuitiivinen kielitieto: tieto, joka on varmastikin kerran tietoisesti opiskeltu, mutta joka on siirtynyt alitajuiseksi. Asiat *vain tietää*, ne *kuulostavat oikeilta*, *ei tarvii tarkemmin ajatella*. Kun vieraan kielen taito on hyvä, ihmiselle kehittyy samanlainen alitajuinen varmuus kuin äidinkielessä, jonka taitoa on usein kuvattu nimenomaan implisiittiseksi. Emme tietenkään halua väittää, että ammattikääntäjä toimii tai että hänen pitäisi toimia pelkän intuition varassa!

5 INTROSPEKTION SIETÄMÄTÖN VAIKEUS

Hyvin moni asia puhuu sen puolesta, että itseään on vaikea havainnoida. Vaikka esimerkiksi ammattilainen onkin pohtinut paljon kääntämistä työnsä kannalta, omia mentaalisia prosesseja on silti vaikea havainnoida (24):

(24) m-monestikin tommoset asias että mit- mitenkä niinku, esimerkiks, puhu- puheessa, vaihtaa, kieltä tai, tai ajattelee nii, se on jotenkin niin semmosta automaattist toimintaa et se on kauheen vaikee saada *kiinni et sit- sitä ei oo ollenkaan niinku varma -- jos si- rupee seuraamaan itteensä, nii siit tulee sit se et -- on jotenkin niinku ihan tukossa, et jos rupee esimes seuraamaan sitä et miten mä käännän, nii ei siit tuu *mitään

Lopuksi onkin siis syytä pohtia, millaista tietoa tällaisen menetelmän avulla saadaan ja millaisia päätelmiä sen perusteella on oikeutettua tehdä. Ihmisten kertomukset omista ajatteluprosesseistaan, joita he aiemmin ovat varsin vähän miettineet, ovat hankalasti tulkittavia. Samalla ne ovat erittäin mielenkiintoisia. Mitä esimerkiksi haastateltavan käyttämä fraasi seuraavassa esimerkissä (25) tarkoittaa? Haastateltava kertoo, että lukiessaan englanninkielistä tekstiä hän ei koe lukevansa äidinkielensä kautta, vaan "suoraan".

(25) kyllä mä ymmärrän suoraan

Mutta mitä sitten tarkoittaa “suoraan ymmärtäminen”? Tässä astumme samalla uusien kysymysten äärelle: nyt informantti kertookin epäsuorasti siitä, kuinka ymmärtäminen yleensä – äidinkielisessä kontekstissa – hänen mielestään tapahtuu. Kun tarkastelee tämän haastateltavan kommentteja, ymmärtämisprosessin voisi tulkita esimerkiksi mieli*kuvien syntymiseksi* tai kuten hän spekuloi: *mä suhteutan sen* tai *tää liittyy nyt siihen asiaan*.

Haastateltavamme kuitenkin tarkentaa vielä käsityksiään. Hän on sitä mieltä, että *hitaan* kielellisen ajattelun alla on *ajattelua joka on niinku paljon kieltä nopeempaa*. Ajatus tai asia on *ehkä epäkielellinen*. Mieleen nousee – ehkä hyvin välähdyksenomaisella tai hämärästi tietoisella tasolla – toinen tilanne, toinen asia, toinen mielikuva, joka tavalla tai toisella on analoginen tilanteen kanssa tai assosioituu siihen. Nämä prosessit olisivat siis hyvin nopeita ja hyvin heikosti tiedostettuja – niiden olemassaoloon voidaan viitata, mutta niitä ei pystytä jäädyttämään tarkempaa analyysia varten. Selvästi näillä kohdin lähestytään sitä rajaa, jonka taakse on vaikeaa päästä: rajaa niihin prosesseihin, jotka ovat tietoisen tarkkailun saavuttamattomissa. Spekulaatioita niistä kuitenkin voidaan esittää – näin ovat tehneet niin filosofit kuin kognitiotieteilijätkin. Onkin ehkä kiintoisaa todeta, että varsin monet maallikoistamme näyttävät olevan periaatteessa sekä valmiita että innostuneita tällaiseen pohdiskeluun – meissä jokaisessa siis asuu ehkä pieni kognitiontutkija.

6 LOPUKSI

Yllä olemme esitelleet alustavia havaintojamme siitä, miten ihmiset kuvailevat vieraan kielen käyttöään ja käsityksiään “mentaalisesta kääntämisestä”. Se, mitä ihmiset kertovat kielen ja ajattelun suhteista, on hyvin monivivahteista: ajatteluun kuuluu niin äidinkieltä, vieraita kieliä, kuvia kuin ehkä vielä jotain näiden alla olevaa vaikeasti sanoiksi puettavaa – nopeata “mielen raksuttelua ja yhdistelyä”. Tutkija kohtaakin näillä tienoin mielen maisemaa vaikeasti kartoitettavan alueen. Koska prosessointi tuntuu olevan niin paljossa alitajuista ja nopeaa, informanttien on vaikea pysähtyä ajattelemaan, mitä he tekevät, kun he käyttävät vierasta kieltä: lukevat, puhuvat, kuuntelevat, kääntävät tai tulkkaavat. Olemme kuitenkin yrittäneet osoittaa, että ajattelun ja kielen suhteiden – ehkä myös kielenoppimisen ja kääntämisen – tutkimus voi sujua näinkin. Lähestymme tässä siis tutkittavien psyykkisiä prosesseja sen kautta, mitä he itse kertovat niistä. Samaa asiaa ovat lähestyneet eri suunnilta teoreettinen ja kokeellinen psykolingvistiikka, kognitiotieteet, neurotieteet ja filosofia. Arkikokemukset ovat mielestämme tärkeä tiedonlähde, jota ei ole syytä laiminlyödä.

Jatkossa tulemme tarkastelemaan äidinkielen, vieraan kielen ja ajattelun suhdetta nimenomaan vieraan kielen opiskelun yhtenä osatekijänä. Uskomme, että lähestymistapa, jossa tarkastellaan oppijan kokemuksellista suhdetta eri kieliin ja niiden asemaan omassa ajattelussa, voisi olla antoisa myös kielenoppimisen ja -opettamisen tutkimukselle.

Kirjallisuus

Bahtin, M. 1986. *Speech genres and other late essays.* Austin: University of Texas Press.
Dennett, D. 1991. *Consciousness explained*. Penguin Books: Harmondsworth.
Dufva, H. 1996. *Ajattelu: kieltä, kuvia vai kuvakieltä?* Esitelmä Kielitieteen päivillä 24.-25.5. 1996 Helsingissä.
Dufva, H. , M. Lähteenmäki & S. Isoherranen. 1996. *Elämää kielen kanssa. Arkikäsityksiä kielestä, sen oppimisesta ja opettamisesta.* Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Soveltavan kielentutkimuksen keskus.
Dufva, H. 1996. Puhumisen kielioppi – mielessä vai vuorovaikutussysteemissä? Teoksessa M.-R. Luukka, A. Mielikäinen & P. Kalaja (toim.) *Kielten kuulossa. Kielitieteen päivät Jyväskylässä 5.-6.5.* Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Korkeakoulujen kielikeskus, 33–46.
Greene, J. 1977. *Ajattelu ja kieli.* Espoo: Weilin & Göös.
Kalaja, P. & H. Dufva. 1997. "Kohtalona koulu": englanninopettajan ammattiurasta ja identiteetistä (tässä teoksessa).
Kern, R. 1994. The role of mental translation in second language reading, *Studies in Second Language Acquisition* 16 (4), 441-461.
Searle, J. 1992. *The rediscovery of the mind.* Cambridge, MA: The MIT Press.
Von Wright, G.H. 1982. *Logiikka, filosofia ja kieli.* Helsinki: Otava.
Vygotski, L.S. 1982. *Ajattelu ja kieli.* Espoo: Weilin & Göös.
Whorf. B. L. 1956. *Language, thought and reality.* Selected writings edited and with introduction by J.B. Carroll. Cambridge, Mass.: The MIT Press.